

Kiesrecht in het Koninkrijk

Henk Kummeling¹

Inleiding

Het kiesrecht is een cruciaal recht binnen iedere democratische rechtsstaat. Iedere staat die onder die vlag in de internationale gemeenschap wel wil varen, doet er goed aan om dat kiesrecht te koesteren en te onderhouden. Dat geldt dus ook voor het Koninkrijk der Nederlanden. Daarbij kan men de vraag stellen of het Koninkrijk als zodanig eigenlijk wel een democratische rechtsstaat is. Er zijn er die dat betwijfelen.² En er is gegronde reden voor die twijfel. Zo is er geen koninkrijksparlement dat rechtstreeks wordt gekozen door de onderdanen van het Koninkrijk. Maar moet en wil het Koninkrijk als zodanig eigenlijk wel een democratisch rechtsstaat zijn? Gaat het er niet veel meer om dat de onderscheiden landen binnen het Koninkrijk voldoen aan de eisen van de democratische rechtsstaat? Hoe dan ook, kiesrecht is cruciaal constitutioneel recht. Ook op dat gebied is er de afgelopen jaren binnen het Koninkrijk het nodige veranderd. In deze bijdrage wordt in vogelvlucht op de recente ontwikkelingen ingegaan.

1. Autonomie landen

Vanuit volkenrechtelijk perspectief zijn kiesrecht en verkiezingen lange tijd louter als een intern-statelijke aangelegenheid beschouwd, een zaak van nationale soevereiniteit. Natuurlijk kwam het kiesrecht al decennia voor in de verdragsteksten binnen de VN en de Raad van Europa,³ maar veel betekenis hadden deze aanvankelijk niet voor de nationale lidstaten. De internationale betrokkenheid bij verkiezingen en transparantie in het politieke proces nam echter dramatisch toe na de val van de Berlijnse Muur. Zo is de OVSE, met daarbinnen ODIHR (Office for Democratic Institutions and Human Rights) erg actief op dit terrein. Binnen het kader

¹ Hoogleraar staatsrecht en vergelijkend staatsrecht, Universiteit Utrecht.

² J.Th. Wit, *De democratische rechtsstaat Curaçao: kan het beter?* Lezing gehouden op 4 juli 2011 te Curaçao.

³ Zie voor een overzicht D.J. Elzinga, *Het Nederlandse kiesrecht*, tweede druk, Deventer: W.E.J. Tjeenk Willink 1997, p. 36 e.v.

van de Raad van Europa zijn vooral de Venice Commission en GRECO (Group of States against corruption) de moeite van het vermelden waard. In de vorm van Codes, Aanbevelingen en Resoluties houden zij zich in toenemende mate bezig met het zetten van standaarden voor nationale verkiezingen.⁴ Tot dusver gaat het vooral om ‘soft law’, maar het is zeer wel denkbaar dat een deel van deze standaarden juridisch steeds harder zal worden. Juridische ‘hardheid’ komt er in toenemende mate al wel vanuit de rechtspraak, in het bijzonder vanuit het Europese Hof voor de rechten van de mens in Straatsburg⁵ en het Hof van Justitie te Luxemburg. De later nog te behandelen Eman/Sevinger-zaak is daar een duidelijk voorbeeld van. Bij dit alles moet wel worden bedacht dat de internationale ‘bemoeienis’ zich alleen uitstrekt tot de condities waaronder de verkiezingen plaatsvinden (zijn ze vrij, geheim, zijn er onterechte uitsluitingen? Etc.). Met de keuze voor het kiesstelsel als zodanig bemoeit het internationale recht zich niet.

Het kiesrecht is geen koninkrijksaangelegenheid.⁶ Artikel 46 Statuut stelt slechts summiere eisen aan de inrichting van het kiesrecht in de onderscheiden landen van het Koninkrijk. Deze bepaling maakt vooral duidelijk dat er actief en passief kiesrecht moet zijn voor de Nederlanders in het *betrokken land* (curs. HK). Ten aanzien van het stellen van leeftijdsgrenzen en de eis van het ingezetenschap wordt expliciet aan de landen vrijheid geboden,⁷ maar ook overigens is de inrichting van het kiesrecht een eigen aangelegenheid.

De ruimte die het internationale recht en het Statuut bieden is ook door de landen benut, zij het dat in alle landen de kern van het kiesstelsel identiek is: evenredige vertegenwoordiging zonder verhoogde kiesdrempel. Maar daarbuiten zijn er steeds afwijkingen geweest, bijvoorbeeld ten aanzien van

⁴ Wie een compleet, en zeer omvangrijk, overzicht wil hebben de internationale instanties en instrumenten op het terrein van het kiesrecht leze Laurens de Wit, *Internationale electorale standaarden en het Nederlandse verkiezingsproces*, Den Haag: Kiesraad 2010.

⁵ Zie P. van Dijk, Europees Hof voor de Rechten van de Mens en Venetië-Commissie, in: J.P. Loof & R.A. Lawson, 60 jaar Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens – Een lichtend voorbeeld?, *NJCM-Bulletin*, Jaargang 35 (2010), nr. 7. p. 884 e.v.

⁶ Hoewel via de boeg van de waarborging van de beginselen van de democratische rechtsstaat in bijzondere gevallen het Koninkrijk wel zou kunnen optreden.

⁷ Meer hierover C. Borman, *Het Statuut voor het Koninkrijk*, tweede druk, Deventer: Kluwer 2005, p. 48-49.

de rol van de voorkeursstem, de eis van het ingezetenschap en het stemmen bij volmacht. Ook de ‘omgeving’ van het kiesrecht verschilt aanmerkelijk. Zo is Sint Maarten tot dusver het enige land dat een regeling kent voor de transparantie van de financiering van politieke partijen en het onafhankelijke toezicht daarop.⁸

2. Kiesrecht voor Europees Parlement

Zoals bekend het Hof van Justitie te Luxemburg in de Eman/Sevinger-zaak aangegeven dat Nederlanders buiten Nederland voor kiesrecht van het Europese Parlement gelijk behandeld moeten worden. De op basis van art. Y3 jo. B1 Kieswet geldende uitsluiting voor de Nederlander die ingezetene is van de Nederlandse Antillen en Aruba en die niet minstens 10 jaar in Nederland heeft gewoond, werd daarmee onrechtmatig geoordeeld.⁹ Aangezien het niet erg voor de hand lag om het kiesrecht voor ‘Nederlandse buitenlanders’ gelijkelijk te verslechteren, was het in 2009 dan zover: voor het eerst mochten bij de toen gehouden verkiezingen voor het Europese Parlement ook de Nederlandse ingezetenen van Aruba en de Nederlandse Antillen het kiesrecht uitoefenen.

Heeft dit nu veel gevolgen gehad? In theorie had het electoraat met ca. 210.000 kiezers kunnen toenemen. Uiteindelijk waren er 20.944 ingewilligde registratieverzoeken vanuit de Nederlandse Antillen en Aruba.¹⁰ 16.375 Kiezers brachten uiteindelijk hun stem uit. Daarvan kwamen er 14.706 uit Aruba. Alleen op Aruba was er dus enige animo voor deelname aan deze verkiezingen, en die was vooral afkomstig van de AVP, die sterk campagne voerde voor één bepaalde kandidaat (Mito Croes –kandidaat op de CDA-lijst) en vóór de UPG-status, waar de zittende Arubaanse regering juist geen voorstander van was. Aruba, en in het bijzonder de AVP, lijken met hun Europese belangstelling binnen de Caribische landen van het Koninkrijk toch een uitzondering te vormen. In overige landen gaat de aandacht vrijwel uitsluitend naar de regio. Het heeft er dan ook alle schijn van dat de gevolgen van de Eman/Sevinger-uitspraak ook voor de toekomst louter van symbolische aard zullen zijn.

⁸ Landsverordening registratie en financiën politieke partijen, Afkondigingsblad Sint Maarten, Jaargang 2010, GT no. 11.

⁹ Hof van Justitie EG 12 september 2006, zaak C-300/04.

¹⁰ Bron: Kiesraad, Uitslag van de verkiezing van de leden van het Europees Parlement van 4 juni 2009, kernegevens, Den Haag 2009, p. 10.

3. Tweede en Eerste Kamer: naar een Koninkrijksparlement?

Door Eman en Sevinger werd indertijd ook betoogd dat het ontbreken van het kiesrecht voor de Tweede Kamer in strijd zou zijn met gelijkheidsbeginsel en art. 3, Eerste protocol EVRM (de verplichting van de lidstaten om met regelmatige tussenpozen verkiezingen te houden onder voorwaarden die de vrije meningsuiting van het volk bij het kiezen van de wetgevende macht waarborgen). Het Hof van Justitie en de Afdeling bestuursrechtspraak deelden die opvatting niet.¹¹ Het mensenrechtenhof in Straatsburg kwam tot een kort gemotiveerde niet-ontvankelijkheid. Het Hof vond de klacht ‘manifestly ill-founded’, vooral vanwege het bestaande recht van Arubanen en Nederlandse Antillianen om een eigen parlement te kiezen en omdat er invloed kon worden uitgeoefend op functioneren van de koninkrijkswetgever vanwege de procedure die het Statuut biedt. Dit alles paste binnen de zeer ruime ‘margin of appreciation’ die het Hof in dit soort zaken aan de staten laat.¹²

Mito Croes heeft al vaker aangegeven dat hier wat hem betreft sprake is van een democratisch deficit, ter oplossing waarvan hij pleit voor het daadwerkelijk kiezen van een Koninkrijksparlement, meer in het bijzonder een Tweede Kamer die gekozen wordt door alle Nederlanders van het Koninkrijk. Daarover heb ik eerder met hem de degens gekruist.¹³ Mijn belangrijkste staatsrechtelijke bezwaar daartegen is dat het nogal gewrongen overkomt om de inwoners van de Caribische ‘deelstaten’ van het Koninkrijk te laten meebeslissen over het beleid van de ‘deelstaat’ Nederland, terwijl dat omgekeerd niet zo is. De asymmetrie (in de besluitvorming), waar zo vaak over gesproken wordt, wordt dan gespiegeld.¹⁴

De discussie is, zoals te verwachten viel, nog lang niet gesloten. Een commissie,¹⁵ ingesteld door het Parlementair Overleg Koninkrijksrelaties

¹¹ Zie Afdeling Bestuursrechtspraak 21 november 2006, Zaak 20060756/1 en 200607800/1. Meer over deze kwesties L.F.M. Besselink, *Nederlands postkoloniaal kiesrecht: het Europees Parlement en de Tweede Kamer*, *Nederlands Tijdschrift voor Europees Recht*, 13^e jaargang, nr. 4, 2007, p. 64-71; S. Hillebrink en L.H.M. Loeber, *De Kieswet onder vuur vanuit Aruba*, *NJB* 2007, nr. 11, p. 615-618.

¹² EHRM 6 september 2007 (Eman/Sevinger) Appl. nos. 17173/07 en 17180/07.

¹³ Zie onze bijdragen in H.R.B.M. Kummeling, J.M.Saleh (red.), *Nieuwe verhoudingen in het Koninkrijk der Nederlanden*, Utrecht 2007, p. 61-72.

¹⁴ Voor m.i. betere oplossingen verwijs ik naar de eerder genoemde bijdrage.

¹⁵ Bestaande uit mw.mr. Brooks-Salman (namens de Staten van de Nederlandse Antillen), mr.ing. H.C. Maduro (namens de Staten van Aruba) en prof.dr. J.Th.J. van den Berg (namens de Staten-Generaal).

pleitte in haar rapport van 11 november 2009, getiteld 'Kiezen voor het Koninkrijk' ook voor de toekenning op gelijke voet van het actieve en passieve kiesrecht van alle Nederlanders van 18 jaar en ouder woonachtig op Aruba, Curaçao en Sint Maarten. De Nederlandse minister voor Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties is gevraagd om een reactie door de commissies voor Koninkrijksrelaties uit de Eerste en de Tweede Kamer, maar hij houdt tot op heden zijn kruit droog. Hij wil pas reageren als de standpunten van de Kamercommissies en de Caribische regeringen en parlementen hierover bekend zijn.¹⁶ Dit lijkt een doeltreffende manier om de materie verder naar de toekomst te schuiven.

De Eerste Kamer blijft vrijwel altijd buiten beeld als het over het Koninkrijksparlement gaat. Zou dat te maken hebben met het vermeende geringere belang van deze kamer, of met het feit dat het vanuit de andere delen van het Koninkrijk nog lastiger zal zijn om een zetel te verwerven in dit deel van de Staten-Generaal?

Het kiesrecht voor de Eerste Kamer kwam recentelijk wel fors in de aandacht, in het bijzonder doordat de Groningse hoogleraar staatsrecht, Elzinga, erop wees dat de inwoners van de BES-eilanden geen invloed konden uitoefenen op de samenstelling van de Eerste Kamer. Immers, zij hadden geen stemrecht gehad voor de provinciale-statenverkiezingen, en ook de leden van de Eilandsraden hadden geen stemrecht voor de Eerste Kamer. Naar zijn oordeel was hier sprake strijd met de Grondwet en met het gelijkheidsbeginsel uit internationale verdragen¹⁷

Nu was de regeling van het kiesrecht voor de Eerste Kamer ten behoeve van de inwoners van de BES-eilanden ook een lastige, zo blijkt ook uit de bijdrage van Besselink elders in deze bundel. Onthouden van invloed op de samenstelling van de Eerste Kamer, omdat de BES geen provinciale staten kennen zou in strijd zijn met artikel 4 Grondwet (gelijkelijk het kiesrecht voor iedere Nederlander), het toekennen van kiesrecht aan de leden van de eilandsraden zou in strijd komen met art. 55 lid 3 Grondwet (het kiesrecht komt toe aan de leden van provinciale staten). De regering kwam met het voorstel om via de Kieswet de eilandsraden gelijk te stellen met provinciale staten, met als argument dat de eilandsraden een aantal taken verrichten die in het Europese deel van Nederland ook door provinciale staten worden uitgeoefend. Een noodgreep ongetwijfeld, maar mijns inziens wel een praktische, en ook een juridisch verdedigbare. De Tweede Kamer stak hier echter een stokje voor. De meerderheid vond dat hier sprake was van strijd met de letterlijke tekst van de Grondwet, en eiste eerst herziening van artikel

¹⁶ *Kamerstukken II* 2010-2011, 32 500 IV, nr. 28.

¹⁷ D.J. Elzinga, NRC Handelsblad 26 januari 2011.

55 Grondwet. Tot die tijd zou er dus geen sprake kunnen zijn van invloed van de inwoners van de BES op de samenstelling van de Eerste Kamer. Het gevolg was een vacuüm. Was daarmee sprake van strijd met de art. 4 Grondwet en het internationale gelijkheidsbeginsel? Naar de letter had Elzinga zeker gelijk, maar het is zeer de vraag of de letterlijke tekst van de Grondwet maatgevend kan en moet zijn, wanneer er door alle betrokken partijen gewenste constitutionele veranderingsprocessen worden doorgevoerd. Een zekere dynamische interpretatie van de Grondwet lijkt dan meer in de rede te liggen, mits niet alleen het inhoudelijke, maar ook het procedurele einddoel helder is, te weten naleving van de Grondwet op de kortst mogelijke termijn.

Intussen had het Gemeenschappelijk Hof van Justitie een nieuwe complicatie gecreëerd door in de zaak Santana Rodriguez met een beroep op hetzelfde internationale gelijkheidsbeginsel waaraan Elzinga refereerde de Eilandsraden niet gelijk te stellen met provinciale staten, maar met gemeenteraden. Daarover zo dadelijk meer.

4. Bonaire, Sint Eustatius, en Saba; kortweg: BES

In aanloop naar 10-10-10 is ook het kiesrecht op deze eilanden aangepast. Er is gekozen voor een zoveel mogelijk integrale toepassing van de Kieswet op de BES-eilanden, maar een aantal bijzondere voorzieningen bleken toch ook noodzakelijk, bijvoorbeeld ter zake van de inrichting van een aparte kieskring, de positie van de gezaghebber, ondersteuningsverklaringen, inlevering kandidatenlijsten en het beroepsrecht. Daarom is het goed dat de regeling van het kiesrecht is ondergebracht in een aparte afdeling van de Kieswet, te weten Ya.

Voor de BES bracht dit grote wijzigingen ten opzichte van het voorheen vigerende Kiesreglement van de Nederlandse Antillen. Wijzigingen waar men zich aanvankelijk niet zo bewust van leek te zijn. Zo werd de verkiezingsdag van vrijdag naar woensdag verplaatst, hetgeen bijzondere consequenties had voor het gebruikelijke vieren van 'het feest der democratie'. Het gebruik van logo's en partijkleuren op stembiljetten bleek ook niet meer tot de mogelijkheden te behoren, iets dat met name voor analfabeten gevolgen moet hebben gehad. Stemmen bij volmacht was al jarenlang niet meer mogelijk geweest, vanwege de in het verleden gebleken fraudegevoeligheid. Met opneming in het Nederlandse staatsbestel werd deze mogelijkheid opnieuw geïntroduceerd. Voor leden van stembureaus bracht 10-10-10 een extra lange zit, vanwege veel langere openingstijden onder de Nederlandse Kieswet. Partijen werden voor het eerst geconfronteerd met de eis van rechtspersoonlijkheid voor

partijnaamregistratie en kandidaten zagen zich gesteld voor het feit dat hun plaats op de lijst veel bepalender was geworden voor hun kansen om een zetel te verwerven, want voorheen gold bij de eilandraadsverkiezingen de regel dat de kandidaten werden gerangschikt in de volgorde van aantallen behaalde stemmen, terwijl onder de Nederlandse Kieswet de volgorde van de lijst dominant is. Bijgevolg werd er op de BES traditioneel meer gestemd op personen, en in het Europese Nederland meer op lijsten. Deze, en andere veranderingen, waren tekenend voor het grote verschil in politieke cultuur rond verkiezingen.

Waar de wetgever wel duidelijk aansloot op eerder vigerend kiesrecht was op punt van het stellen van de eis van het bezitten van de Nederlandse nationaliteit voor het kunnen uitoefenen van het kiesrecht. Gegeven de voorgenomen gelijkstelling van eilandsraden met provinciale staten met het oog op de verkiezing van de Eerste Kamer was dit ook logisch. Immers, de heersende gedachte is nog steeds dat personen die niet de Nederlandse nationaliteit bezitten geen invloed mogen kunnen uitoefenen op de samenstelling van het Nederlandse parlement.¹⁸ De daadwerkelijke juridische gelijkstelling van de eilandsraden met provinciale staten werd echter, zoals hiervoor geschetst, niet meteen gerealiseerd, vanwege grondwettelijke bezwaren van de zijde van de Tweede Kamer. Dat nu was van doorslaggevende betekenis in de uitspraak van het Gemeenschappelijk Hof van Justitie van 10 januari 2011 inzake Santana Rodriguez vs. het bestuurscollege van Bonaire.¹⁹ In deze zaak ging het om art. Ya 14 waarin de eis van het Nederlanderschap was vervat. Santana Rodriguez was een niet-Nederlander woonachtig op Bonaire, die van oordeel was dat vijf jaar legaal verblijf net als in Nederland bij gemeenteraadsverkiezingen ook stemrecht zouden moeten opleveren. Maar waren de eilandsraden wel gelijk te stellen met gemeenteraden? Volgens het Hof, verwijzend naar de geschiedenis van de totstandkoming van de WolBES wet. Daarmee was er volgens het Hof in beginsel sprake van ongelijke behandeling van gelijke gevallen. Een objectieve en redelijk rechtvaardiging werd niet voorhanden geacht. De achterliggende motivering van art. Ya 14 (gelijkstelling eilandsraden en provinciale staten met het oog op verkiezing van de Eerste Kamer) werd niet maatgevend geacht, omdat deze nog niet was gerealiseerd en daarom ook niet relevant voor de aanstaande verkiezing van de eilandsraad van Bonaire. Naar het oordeel van het Hof moest art. Ya 14 dan

¹⁸ Vgl. P.P.T. Bovend'Eert, H.R.B.M. Kummeling, *Het Nederlandse parlement*, elfde druk, Deventer: Kluwer 2010, p. 76.

¹⁹ HLAR 044/10.

ook buiten toepassing worden gelaten, vanwege strijd met de artikel 26 van het IVBPR en 1, eerste lid van het Twaalfde Protocol bij het EVRM. Met name voor Saba en Sint Eustatius heeft deze uitspraak grote gevolgen gehad. De bevolkingsadministraties aldaar waren er niet op ingericht om de status van niet-Nederlanders goed te kunnen controleren. Met oproepen in de lokale media en inschakeling van de IND heeft men zo goed en kwaad als het kon geprobeerd alle niet-Nederlanders te achterhalen die ingevolge de uitspraak van het Gemeenschappelijk Hof het kiesrecht toekwamen.

In de Santana Rodriguez-zaak ging de aandacht uit naar het actief kiesrecht. Het Hof sprak zich niet uit over art. 11 van de WolBES, regelende het passief kiesrecht. Naar het oordeel van de Kiesraad is hiermee een ongelukkig en niet te rechtvaardigen onderscheid tot stand gebracht tussen het actief en het passief kiesrecht – actief en passief staan in relatie tot alle overige verkiezingen in ons land op één lijn – en de Raad heeft de minister van BZK verzocht door middel van wijziging van de WolBES te bewerkstelligen dat niet-Nederlanders in 2015 ook kandidaat kunnen staan voor en kunnen worden toegelaten als lid van de eilandraden van Bonaire, Sint Eustatius en Saba. De Kiesraad hecht hierbij doorslaggevende betekenis aan het feit dat verlening van het actief kiesrecht aan eilandraadsleden voor de Eerste Kamer in 2015 naar alle waarschijnlijkheid nog niet zal zijn gerealiseerd.²⁰

Hiervoor is het toverwoord al gevallen: ‘gelijkheid’. Dient de regeling van het kiesrecht in Caribisch Nederland wel gelijk te zijn aan die in Europees Nederland? Als vanzelf komen we dan weer het statutair verankerde principe van de ‘gelijkwaardigheid’,²¹ het in de Grondwet gecodificeerde gelijkheidsbeginsel en het nieuwe tweede lid van artikel 1 van het Statuut in beeld. Laatstgenoemde bepaling maakt het mogelijk dat voor de BES andere regels kunnen worden gesteld en andere specifieke maatregelen kunnen worden getroffen met het oog op de economische en sociale omstandigheden, de grote afstand van het Europese deel van Nederland, hun insulaire karakter, kleine oppervlakte en bevolkingsomvang, geografische omstandigheden, het klimaat en andere factoren waardoor deze eilanden zich wezenlijk onderscheiden van het Europese deel van Nederland.²² Gebruikmaking van deze statutaire uitzonderingsmogelijkheid

²⁰ Advies Kiesraad van 22 juli 2011.

²¹ Zie de bijdrage van Nehmelman in deze bundel.

²² Over de totstandkoming van deze bepaling J.M. Newton, Van directe band met Nederland naar staatsrechtelijke positie binnen het Nederlandse staatsbestel, in:

lijkt al snel tot strijd met het gelijkheidsbeginsel te leiden. Maar de regering heeft meermalen bezworen dat hier geen sprake van zou zijn. Met Borman ben ik het eens dat hier sprake is van een gewrongen constructie.²³

De discussies over het gelijkheidsbeginsel en art. 1, tweede lid Statuut vinden vaak plaats in een context waarin de inwoners van de BES bepaalde rechten of voorzieningen worden ontzegd, of waarin eilandbewoners - met als argument dat ze nu eenmaal deel uitmaken van het Nederlandse staatsbestel - gedwongen gelijk worden behandeld. Dit laatste was ook enigermate het geval bij het vrijwel onverkort van toepassing verklaren van de Nederlandse Kieswet op de BES. Waarom moest afscheid genomen worden van de geliefkoosde vrijdag als verkiezingsdag? Waarom geen partijkleuren meer op het stembiljet? Waarom die late sluitingsuren van het stembureau, waardoor het tellen van de stemmen pas veel later kon beginnen (en het feest ook)? Etc. Dit waren vragen die regelmatig werden gesteld. Een groot deel van de wijzigingen was ongetwijfeld noodzakelijk. Het hebben van verschillende verkiezingsdagen binnen Nederland zou zeker met het oog op de landelijke verkiezingen onwerkbaar en onwenselijk zijn. Maar wat is er tegen een vroeger sluitingstijdstip van de stembureaus op de BES?²⁴ Dit zou op geen enkele wijze interfereren met de verkiezingen in het Europese deel van Nederland. Zo zijn er vast nog wel andere voorzieningen te bedenken die meer recht doen aan de eigenheid van de politieke cultuur en overige bijzondere kenmerken van de BES-eilanden. Artikel 1, tweede lid, Statuut maakt ook afwijkingen ten positieve van de BES-eilanden mogelijk, daarmee tevens het gevoel van gelijkwaardigheid versterkend.²⁵ Heeft men daar geen oog voor dan lopen we het risico dat het nieuwe staatsbestel maar een heel kort leven beschoren zal zijn. Een zoveelste referendum ligt dan op de loer, en daarvan weten we zeker dat de Nederlandse Kieswet daarop niet van toepassing zal zijn.

Ten slotte

Het denken over gelijkheid en gelijkwaardigheid zal nooit afgerond zijn. Deze principes zijn altijd tijd en context gebonden, en vergen voortdurend verdere doordenking en discussie. Als er iemand is die de afgelopen decennia, zowel voor als achter de schermen, aan deze discussie in woord en

A.L.C. Roos, L.F.M. Verhey (red.), *Wetten voor de West*, Uitgave van het Ministerie van Veiligheid en Justitie, Den Haag 2010, p. 97 e.v.

²³ Zie zijn bijdrage in deze bundel.

²⁴ Zo ook advies het van de Kiesraad van 22 juli 2011.

²⁵ Zie ook de hartenkreet van Thodé, elders in deze bundel.

geschrift een bijdrage heeft geleverd, zo niet een hoofdrol heeft gespeeld, dan is het wel Jaime Saleh. Ongetwijfeld mogen we ook na diens emeritaat als hoogleraar op zijn wijze bijdragen aan de voortgaande discussie rekenen.